

ЗБРОЄЗНАВСТВО

B. O. Сидоренко

КОЗАЦЬКА ПІХОТА ТА ЇЇ ОЗБРОЄННЯ ПІД ЧАС ВІЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр.

Козацьке військо українського народу, його стратегія, тактика і своєрідний військовий побут складалися в умовах боротьби проти соціально-го і національно-релігійного гноблення, проти іноземних загарбників.

Народно-візвольна армія під проводом Богдана Хмельницького, боїве ядро якої становило козацтво, показала високі зразки стратегічних і тактичних форм боротьби, широко використовувала військовий досвід запорізьких козаків. Стратегія народно-візвольної армії мала яскраво виявлений наступальний характер і відображала прагнення українського народу визволитись від шляхетсько-польського гніту¹.

Основним формуванням народно-візвольної армії була козацька піхота. Та слід зазначити, що на початку візвольної війни 1648—1654 рр. у війську Богдана Хмельницького не було різкого розмежування між піхотою та кіннотою. Козаки збирались у похід на конях, але у сутичках з ворогом при потребі воювали як піхотинці. Як рід війська козацька кіннота сформувалась пізніше, а тому значно поступалась піхоті і у народно-візвольному війську мала допоміжне значення².

Козаки прославилися насамперед як піхотинці і сапери³. Автор записок про Хотинську війну з турками в 1621 р. Яків Собеський називав козацьку піхоту найсильнішою в світі⁴. Козацька піхота була відома далеко за межами України своїми бойовими якостями, вмінням добре використовувати місцевість у бою, організовувати облогу фортець і, спираючись на розвідувальні дані, наносити раптові удари по ворогу в польових боях. Сучасники відзначають велику майстерність козацької піхоти в стрільбі з вогнепальної зброї, до якої козаки привчались з дитячих років⁵. Щільність рушничного вогню під час бою досягалась тим, що частина козаків стріляла, а частина тільки заряджала рушниці, передаючи заряджену рушницю стрільцю після кожного пострілу⁶.

Венеціанського посла Віміну вразила надзвичайна влучність пострілів козаків. Він бачив, як козаки «кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців»⁷.

Деякі козацькі полки і сотні особливо відзначалися своїми успіхами в боях, викликаючи захоплення сучасників. Монах Окольський згадує у своєму щоденнику про відбірних козацьких стрільців. Особливо уславилася чернігівська піхота, «славні балаховці», Броварська сотня та ін.⁸

¹ І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954, стор. 211.

² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (далі — Мемуары), в. II. К., 1896, стор. 183; Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (далі — Записки НТШ), т. CXVII, стор. 172.

³ Мемуары, в. II, стор. 215.

⁴ Там же, стор. 91—92.

⁵ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века.— Общество истории и древностей российских. М., 1896—1900, в. I, стор. 36.

⁶ Д. Эварицкий. История запорожских казаков, т. I. СПб., 1893, стор. 445.

⁷ «Киевская старина», 1900, кн. I, стор. 71; Мемуары, в. II, стор. 303.

⁸ І. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 211.

Той же монах Окольський у 1637—1638 рр., даючи високу оцінку козацькій піхоті, її стійкості в бою, здатності переносити важкі походи, відзначає її працьовитість та вміння зводити земляні укріплення. «Не один інженер,— писав він,— дивувався, дивлячись на розташування їхніх валів, шанців, батарей, заслонів; якби коронне військо пройшло їхні перепони і ями, зломило грудьми дубові пали і частоколи, пройшло привалки і вали, то ще більшої відваги треба було б на те, щоб здобути їх все-редині»⁹.

Є чимало свідоцтв сучасників про те, що козацька піхота дуже вдало використовувала в бою рельєф місцевості — горби, яри, річки — для створення оборонних укріплень. Трансильванський літописець розповідав, що козацьке військо «як тільки викопає собі укріплення над якою-небудь річкою, стає цілком недоступним»¹⁰, а шведський посол Гільденбрант, описуючи козаків у 1656 р., зауважив, що «маючи перед собою якийсь корч, кожний з них міг би успішно битися з чотирма татарами»¹¹. Окопавшись, козаки стріляють з рушниць, «а коли стріляє ворог, ховаються по ямах, і жодна куля їх не влучить», — пише Павло Алепський.

Козацька піхота виступала в похід за гетьманським універсалом¹². У близькій поході йшли без обозу, а в дальні — з досить великою кількістю возів, які використовувались для побудови табору — рухомої фортеці з возів. Як свідчать сучасники, козацькі вози були легкі і невеликі. На десять козаків брали звичайно один віз. Крім обозу, йшла артилерія. У похід полк виступав по три козаки в ряду, попереду — музика, а за нею несли полковий прapor та сотенні значки, кожний при своїй сотні¹³. Окольський у 1637 р. бачив, як пересувався загін Павлюка. «Козаки в числі трьох тисяч, граючи на жоломийках, б'ючи в бубни, йшли з корогвами»¹⁴. Звичайно, попереду йшов полковник, всередині — хорунжий, а позаду — курінні отамани.

В одній з пісень розповідається, як Івась Удовиченко-Коновченко збирався в похід:

Він саблю булатну у руки бере
Пищаль семип'ядний на плече кладе
За військом лішком іде...
Військо іде, як бджола гуде...¹⁵

На ворожій території попереду полку їхав на конях або йшов пішки охоронний загін. Зупиняючись на відпочинок біля води та трави для коней, козаки ставили намети або будували курені. Обоз обслуговували цивільні люди — погоничі, ремісники та ін., яких брали для побудови укріплень і табору¹⁶.

Табір був важливим елементом тактики козацької піхоти. Він використовувався в поході і був базою при обороні і наступі. У поході таборні вози ставились у кілька рядів чотирикутником, колом, півмісяцем або овалом. Розміри таборів були різні. Наприклад, під Берестечком табір простягався на сім верств у довжину і в ширину¹⁷. В оборонному таборі вози підкочували один до одного і зв'язували колеса. Іноді вози повертали до ворога голоблями¹⁸.

Табір використовувався ще в 90-х роках XVI ст. під час селянсько-козацьких повстань, очолюваних Северином Наливайком. У 1643 р. під

⁹ Мемуары, в. II, стор. 215.

¹⁰ І. Кріп'якевич. Вказ. праця, стор. 227.

¹¹ Опис подорожей шведського посла на Україну.— Записки НТШ, т. CLIV, стор. 55.

¹² І. Кріп'якевич. Вказ. праця, стор. 225.

¹³ Україна і Запорозе. Warszawa, 1854, т. I, стор. 20.

¹⁴ Мемуары, в. II, стор. 211—212.

¹⁵ Українські народні думи і пісні. К., 1955, стор. 25, 120.

¹⁶ І. Кріп'якевич. Вказ. праця, стор. 214.

¹⁷ Там же, стор. 227.

¹⁸ Д. Эварніцкий. Вказ. праця, т. I, стор. 443—444.

заслоною табору козаки йшли від Перекопа аж до Бахчисарая. Як згадує Окольський, загони Павлюка у 1637 р. «пересувались звичайно табором, побудованим у шість рядів, з чотирма гарматами на чолі, двома по боках і двома позаду, а всередині між возами йшло військо»¹⁹.

Підійшовши до укріплень ворога, козаки ставили гармати попереду і позаду табору, а самі з рушницями прикривали боки. Коли ж була велика небезпека, ховались за вози, які ставали укріпленим. Якщо і цього було мало, то засипали вози землею і робили з них міцний вал. Іноді навколо табору будували шанці, вали, копали рови.

Широко використовували козаки укріплення у вигляді таборів у визвольній війні 1648—1654 рр.²⁰ Козацька піхота особливо стійко воювала під прикриттям табору. «Можна сказати,— писав Боплан,— що під захистом табору 100 козаків не бояться 1000 поляків і ще більшої кількості татар, і якби й на конях вони були такі ж сильні, як піші, то, гадаю, їх не можна було б збортити»²¹.

Збереглись деякі дані про виучку козацької піхоти. Ще військо Петра Конашевича-Сагайдачного шикувалося в певному порядку, носило однакову зброю і стріляло груповими пострілами²². У боях козацька піхота звичайно наступала лавою або кількома лініями, в обороні шикувалася трикутником²³.

Спочатку під Хотином, а потім під Корсунем, Пилявцями, Збаражем і Зборовом козацька піхота прославилась своїми сильними ударами по ворогу і набула широкої популярності та слави далеко за межами України.

Тактика козацької піхоти відзначалася маневреністю. Діючи у повній взаємодії з кіннотою, піхота прагнула оточити ворога, завдаючи ударів з флангів і з тилу. Застосовували і фронтальні атаки з попереднім рушничним вогнем. У травні 1648 р. під Корсунем завдяки вдалому маневруванню козацька піхота та кіннота, підтримані артилерією, розірвали ворожий табір і захопили в полон гетьмана Потоцького і Калиновського²⁴. У битві під Пилявцями в 1648 р. Богдан Хмельницький, вибравши вигідну позицію для майбутнього бою, маневруючи, примусив шляхетсько-польське військо зайняти невигідну позицію і після широкого охоплення з флангів вимусив ворога тікати²⁵.

При облозі Збаража в 1649 р. козацька піхота під захистом так званих гуляй-городів, які складалися з дерев'яних щитів на колесах, підтримана артилерією, майстерно атакувала ворога. В тому ж році козацька піхота та кіннота під Зборовом у тісній взаємодії завдавали ударів з фронту і тилу польським військам, що переправлялись через р. Стрипну. З великими втратами ворожому війську вдалося побудувати табірні укріплення і вести бій під їх прикриттям.

Треба відзначити високі моральні якості козацької піхоти, породжені справедливим характером війни: взаєморівчість, згуртованість, героїзм, широка ініціатива окремих воїнів і підрозділів²⁶.

Деякі уявлення про організацію піхотного полку дають козацькі реєстри 1601 р. Полк складався з п'яти сотень, сотня мала неповний десяток куренів з атаманом на чолі. Але це були офіційні дані, насправді в полку було більше 500 чоловік²⁷. Напередодні 1648 р. реєстровий полк налічув-

¹⁹ Мемуары, в. II, стор. 99.

²⁰ І. Кріп'якевич. Вказ. праця, стор. 227.

²¹ Мемуары, в. II, стор. 303.

²² Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі — Чтения), кн. XXI, стор. 101.

²³ Д. Эварніцкий. Вказ. праця, т. I, стор. 445.

²⁴ І. Кріп'якевич. Вказ. праця, стор. 130.

²⁵ Там же, стор. 148—149.

²⁶ Там же, стор. 164, 165—166, 233.

²⁷ K. Górecki. Historija piechoty polskiej. Warszawa, 1898, стор. 35.

вав 1000 чоловік, а під час визвольної війни 1648—1654 рр. кількість людей у полку зросла вдвое.

За реєстром 1649 р., сотень у полку було від 11 до 22, у сотні налічувалось по 200—300 чоловік. Кожний полк і кожна сотня мали своє постійне місце перебування²⁸. До складу полкової старшини входили: полковник, обозний, два полкових осавули, полковий хорунжий (іноді два), суддя та писар. Полковому обозному підлягали полковий артилерійський осавул, писар, хорунжий і отамани. До сотенної старшини належали сотник і сотенні осавули, хорунжий і писар. Частиною сотні — куренем керував курінний отаман. У курені було 10—20 чоловік, рідше — 30—40. Полкову і сотенну старшину обирали полкова чи сотенна рада. Іноді полковника призначав сам гетьман²⁹.

Розмір платні в 1601 р. дає уявлення про ранги. Полковник одержував 200 золотих на рік, обозний — 30, писар — 10, осавул — 25, сотник — 15, хорунжий, сурмач, довбуш — 8, рядові козаки — 7, візник — 3³⁰. Полкова старшина мала певні ознаки влади. У полковника був пірнач, хоругва і значок, у сотника — хоругва. Значком називали меншу хоругву, яку використовували кожного дня. При полку були довбуш, сурмач, гармаш, ремісники та візники³¹.

У козацькій піхоті, наскільки це було можливо в тих умовах, намагались додержуватись єдиного одягу. Спочатку він був дуже простий і мало чим відрізнявся від селянського. Старовольський писав у 1628 р., що козаки «вбираються в грубу сорочку і керею». Ксьондз Колудзький, розповідаючи про похід козаків у 1633 р. під Смоленськ, згадує, що всі вони були «в сірому одязі, рідко котрий у синьому або червоному». Шляхтич Осинський у 1648 р. бачив козаків у білому одязі. «Мов біле сукно вкрило поле», — пише він³². Однаковий одяг був спочатку заведений у реестрових козаків, які додержували платню грошима і сукном на одяг.

Напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. реестрові козаки носили довгий гранатовий жупан нижче колін, біля шиї викроєний і застебнутий густо гудзиками на грудях, червоний вовняний м'який пояс, за яким був ніж і люлька, плетені або сукняні штаны, юхтові чоботи. Шапка була низькою, з барабанчиком хутром і сукняним, трохи звислим верхом. Зверху козак одягав опанчу або кобеняк з грубого сірого сукна. Під час бою козак залишався у жупані і штанах, а все інше, крім зброї, залишав в обозі.

Одяг козацької старшини був багатший. Посол польського короля Я. Смяровський бачив Б. Хмельницького в 1648 р. «в шкарлатнім жупані з срібними петлицями, в ферезії, підшитій найкращими соболями». Під час церемонії вручення в м. Переяславі клейнодів від польського короля Хмельницький «мав на собі червоний алтамбасовий кобеняк, підбитий соболями». В звичайних умовах Б. Хмельницький і козацька старшина одягались значно простіше.

Козаки підстригали волосся округло, вище вуха, іноді залишали лише оселедець, вуса відпускали довгі.

Під час визвольної війни козацька піхота була добре озброєна ручною вогнепальною зброєю, про що свідчать численні згадки в документах, думах, історичних піснях. Кожний козак мав навіть по кілька рушниць, і тому сучасники називали їх вогнистим або рушничним військом³³.

²⁸ І. Кріп'якевич. Вказ. праця, стор. 222.

²⁹ Там же, стор. 223.

³⁰ К. Гоголь. Вказ. праця, стор. 35.

³¹ Там же, стор. 36.

³² Памятники Київської комісії для разбора древніх актів (далі — Памятники), т. I. К., 1845, стор. 258.

³³ Архів ЮЗР, ч. 6, т. I. К., 1876, стор. 175—188; Жерела до історії України-Русі, т. IV. Львів, 1898, стор. 162—267; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. I. М., 1953, стор. 788; Акти ЮЗР, т. III, стор. 21, 24; Українські народні

Основною зброєю козака-піхотинця була рушниця, шабля, іноді лук, про що є численні згадки у спогадах іноземних авторів та в інших матеріалах³⁴. У джерелах XVI—XVII ст. зустрічається досить багато назв вогнепальної зброй, яка в той час використовувалась козаками. На озброєнні був також кий залізний, що являв собою мідну або залізну трубку, укріплена в ложі, з гудзиком для упирання в плече. Щоб вистрілити з кия, порох запалювався тліючою губкою крізь запальний отвір на казенній частині³⁵. Гаківниця — залізна або мідна трубка з дерев'яним чи залізним держаком у тильній частині замість приклада, яку стрілець клав на плече або під руку. Для поглинення віддачі на трубці робили гак, який чіпляли за спеціальну підпірку. У досконаліших гаківницях були так звані гнотові замки. Курок гнотового замка був з'єднаний з ложем і становив одне ціле з спусковим гачком. Гаківниці вагою 10 кг і довжиною близько 1 м при діаметрі 24 мм застосовували лише для оборони замків³⁶. Ручниця, або рушниця, — це полегшена гаківниця, з рівним дерев'яним ложем, частіше — гнотовим замком³⁷.

Аркебуз, або гаркебуз, — ручна вогнепальна зброя, що з'явилася на Україні в першій половині XVI ст. Дерев'яне ложе мало вузький вигнутий приклад. Порох на полиці запалювали за допомогою гнотового замка, а пізніше — коліщатого або ударного кремінного замка. У XVI ст. аркебузами були озброєні українські реестрові козаки і значною мірою запорожці³⁸.

Мушкет — важка рушниця вагою 8—10 кг, яка поширюється на Україні з середини XVI ст.³⁹ Півгак — коротка легка рушниця, спочатку переважно з гнотовими замком, а пізніше — з коліщатим. Це був прообраз пістолста⁴⁰. Карабін (від арабського слова караб — легка зброя) — коротка рушниця з коліщатим або ударним кремінним замком. Бандолет — інша назва карабіна (від назви пояса з гаком, за який вершник чіпляв карабін)⁴¹. Яничарка, або яниченка, — турецька рушниця з гнотовим або ударним кремінним азіатським замком. Ці рушниці були особливо поширені серед запорожців⁴². Гульдинка — гвинтова рушниця. Назва походить від курляндського містечка Гольдінген⁴³. Самопал, як і піщаль, — загальна назва ручної вогнепальної зброй, що не визначала певного типу рушниці. Самопалом називалась турецька рушниця, аркебуз і мисливська гвинтівка. Коли набули поширення мушкети й карабіни, самопалом називали всяку рушницю, за винятком останніх.

Деякі зразки ручної вогнепальної зброй прикрашалися золотою насічкою на стволах та замках. Ложе з прикладом інкрустували кісткою (моржовою), перламутром, срібними або мідними смужками. В оздо-

думи і пісні. К., 1955, стор. 6, 17, 21, 27, 104, 110, 118; Мемуары, в. I. К., 1896, стор. 305; Членія, кн. III, отд. VIII. К., 1898, стор. 13—15. Памятники, т. I, стор. 167, 168; Воссоединение Украины с Россией, т. II. М., 1953, стор. 15—19, 25—30 та ін.

³⁴ Мемуары, в. 1, стор. 345; Записки НТШ, т. CLIV. Львів, 1937, стор. 55; Членія, кн. XXI, стор. 101.

³⁵ Архів ЮЗР, ч. 2, т. I, стор. 79, 93, 109, 155, 612, 613.

³⁶ L. Gloger. Encyklopedia staropolska ilustrowana, т. II. Warszawa, 1900—1903; K. Kłochowicz. Historyczny grozwoj ręcznej broni palnej. Warszawa, 1921, стор. 47; Архів ЮЗР, ч. 6, т. II, стор. 26; ч. 7, т. I, стор. 79, 109, 142, 143, 155, 593, 594, 600, 612—615; Архів ЮЗР, ч. 2, т. I, стор. 261; Україна перед визвольною війною 1648—1654 pp. К., 1946, стор. 8, 9, 12, 23; Архів ЮЗР, ч. 7, т. I, стор. 155.

³⁷ Z. Gloger. Вказ. праця, т. IV, стор. 186; K. Kłochowicz. Вказ. праця, стор. 48.

³⁸ Z. Gloger. Вказ. праця, т. I, стор. 70, 71.

³⁹ В. Маркевич. Ручное огнестрельное оружие, т. I. М., 1937, стор. 76.

⁴⁰ Там же, стор. 64—65; Архів ЮЗР, ч. 3, т. I, стор. 112; т. 4, стор. 229; Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 78; т. II, стор. 476, 477. Z. Gloger. Вказ. праця, т. IV, стор. 11; Архів ЮЗР, ч. 3, т. IV, стор. 132.

⁴¹ Україна перед визвольною війною 1648—1654 pp., стор. 99.

⁴² Членія, кн. III, отд. VIII, стор. 13—15; Русская историческая библиотека (далі — РИБ), т. VIII. СПб., 1884, стор. 1077.

⁴³ Z. Gloger. Вказ. праця, т. II, стор. 222.

бленні зустрічаються корали і бірюза. На більш цінних зразках зброї стволи й замки золотили або інкрустували сріблом і емаллю⁴⁴.

У XVI ст. козацька піхота мала в основному ручниці, аркебузи, а в XVII ст. — мушкети, здебільшого з кремінними ударними замками нідерландського або французького типу, з гнотовими чи кремінними замками азіатського типу, карабіни з коліщатим або ударним кремінним нідерландським чи російським замком. Своєрідною була і техніка запалювання пороху в козацькій зброй. Основною частиною коліщатого кремінного замка було сталеве коліщатко з насічками під панівкою. Коли натиснути спусковий гачок, то заведена спеціальним ключем пружина рухає коліщатко, яке нарубками вибиває іскри з кременю, затиснутого в курок. Іскра запалює порох на панівці, і вогонь через запальний отвір проникає до порохового заряду.

В ударному кремінному замку курок з протиснутим кременем б'є по кресалу, відчиняється кришка і одночасно вибиваються іскри, що запалюють порох на панівці. Системи ударних кремінних замків були різні. На Україні переважали замки азіатського і нідерландського типів. Замок нідерландського типу на Україні робили українські майстри. В деяких джерелах такі замки називають руськими, тобто українськими. В азіатському замку кресало становить одне ціле з кришкою на панівці. В нідерландських і російських замках кресало відокремлено від кришки, і щоб вистрелити, треба відсунути кришку на панівці і нахилити кресало рукою.

У першій половині XVII ст. поширюється французький кремінний ударний замок, в якому, як і в азіатському, кресало становить одне ціле з кришкою панівки.

Козаки-піхотинці в поході носили рушницю спертою на ліву долоню і плече. Кулі ховали в чересла, порох — у спеціальну порохівницю або у звичайній ріг⁴⁵.

Починаючи з XVI ст. у козацькій піхоті одним з основних видів зброї була шабля, а згодом вона стала улюбленою зброєю, символом військової доблесті козака. В пісенній творчості українського народу згадки про шаблю досить часті. У піснях козак називає її шаблею-сестрицею, ненькою-рідненькою, панночкою молоденькою. Широкі контакти зі Сходом зумовили поширення на Україні східних шабель, де їх робили з великою майстерністю. Шабля мала тонкий клинок, зігнутий на кінці, і нею можна було колоти, рубати, різати. На Україні в основному були поширені два типи східних шабель: турецька — з клинком, на кінці розширеним для більш важкого удару, з так званою елманню, та іранська — з легким, вузьким клинком.

Зброярі виготовляли шаблі з точним розрахунком згину клинка для ефективнішого удару. Держаки шабель робили з перехрестям і так званим кресалом — металевою платівкою для захисту руки. Старіші шаблі мали невеликий нахил вперед, щоб при ударі клинок набирає горизонтального положення. Клинки східних шабель виготовляли з особливої сталі — булату, батьківщиною якого була Індія. Булатні клинки відзначалися гостротою і великою пружністю.

Мандрівники, які побували в Ірані в XVII ст., вважали іранські шаблі найкращими в світі. Як згадує Олеарій, високої якості сталі для шабель виробляли на березі озера Нейріз, а кращі клинки — в місті Куме, біля Казвина⁴⁶. На булатних клинках цінних іранських шабель, як правило, були східні написи та клейма золотом або сріблом. Довгий час схід-

⁴⁴ РІБ, т. VIII, стор. 950—1203.

⁴⁵ Докладніше про вогнепальну зброю селянсько-козацької піхоти див.: В. О. Сидоренко. Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI—XVII ст.— «Український історичний журнал», 1965, № 9, стор. 114—118.

⁴⁶ Олеарий Адам. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг. М., 1870, стор. 628.

ні шаблі високо цінувались і були мало доступні, але протягом XVI—XVII ст. вони значно подешевшали. Наприкінці XVI ст. клинок іранської шаблі на російські гроши коштував не більше 3 крб., а змонтована шабля — від 5 до 6 крб.⁴⁷

На Україні були польські, угорські та російські шаблі, а також шаблі місцевого виробництва. Вже в середині XVI ст. у джерелах зустрічається термін «козацька шабля», яка мала відмінні від інших форми і технологіку виробництва. Козацькі шаблі монтувались з окремих частин, привезених зі Сходу, або повністю виготовлялись місцевими майстрами. Є згадки про козацькі шаблі у відомостях про краківських мечників 1549 р.⁴⁸ і в описі майна Дубенського замку князів Острозьких⁴⁹. Ці шаблі в російських джерелах добре відомі під назвою шабель «черкаського дела» і користувались великою популярністю⁵⁰.

Шабля була обов'язковим елементом козацького одягу, і носили її не лише на випадок битви та самооборони, а й як прикрасу. Козацька старшина мала не тільки бойові шаблі, а й дорогоцінні, з різним коштовним оздобленням. Такі шаблі носили в особливо урочистих випадках. Коштовні шаблі мали золоті насічки, срібні позолочені оправи з яхонтом, бірюзою та іншим дорогоцінним камінням; черени шабель робили яшмові, черепахові, з моржової кістки, у простіших — з буйволової. Піхви обкладали сап'яном різного кольору, оксамитом, шовком, оздоблювали сріблом з позолотою, а також дорогоцінним камінням.

У Дубенському замку в 1616 р. зберігались шаблі Костянтина Острозького, одна з яких коштувала 6 тис. талерів⁵¹. В описі майна гетьмана Самойловича та його синів згадується шабля, на якій було 315 самоцвітів і 30 алмазів⁵². Простіші шаблі були без самоцвітів, обкладалися сріблом з позолотою і черню, іноді оздоблювалися посрібленою міддю. Деякі уявлення про шаблі XVII ст. на Україні та про їх ціну дають малюнки на картах А. Боплана та малюнки А. Вестерфельда, а також скарги шляхтичів на селян та козаків, які відбирали у них зброю. У князя Адама Вишневецького в 1606 р. «своєвольні люди» відібрали «шаблю оправную золотистую, гащунком золотих польських двесте»⁵³. В Овруцькому старостві 1617 р. козаки відібрали у шляхетичів «шаблю сребром оправную, коштовала золотих полштадесят»⁵⁴, а в 1618 р. «шаблю сребром оправную, позолотистую, которая коштовала сорок золотых польских»⁵⁵. У джерелах збереглись дані про зброю, яка 1656 р. була у селян і мішан на Україні. Згадуються також «шабля 10 злотих», «шабля оправна серебром», «шабля ціна двенадцять золотих», «две шабли цена четыре копи», «две шабли цена одиннадцать золотих», «шабля ціна двадцать коп і сем коп» та ін.⁵⁶

Серед численних шабель, що належали гетьману Самойловичу та його синам, згадуються шаблі з клинками «простого железа», «железа красивого» або булатними. Черен рукояток у шабель «рытой костяной», «ящуровой», «красной», «покрит атласом и окован местами серебром», «срібний з позолотою сплош». Піхви обтягнуті чорним і зеленим сап'яном, оправи срібні з позолотою, іноді з черню і тільки одна шабля оправлена залізом. Деякі шаблі в описі названі турецькими та литовськими, але

⁴⁷ Труды Московского исторического музея, кн. XX, стор. 38.

⁴⁸ В. Січинський. Нариси з історії української промисловості. Львів, 1933, стор. 88.

⁴⁹ Sprawozdania komisji historyj Stuki v Polsce, t. VI. Warszawa, стор. 210.

⁵⁰ П. Савватов. Описание старинных русских утварей. СПб., 1896, стор. 122.

⁵¹ Sprawozdania, t. VI, стор. 208.

⁵² РИБ, т. VIII, стор. 1081.

⁵³ Архів ЮЗР, ч. III, т. 1, стор. 150.

⁵⁴ Чтения, кн. XV, в. III, стор. 137.

⁵⁵ Архів ЮЗР, ч. III, т. 1, стор. 222.

⁵⁶ Акты ЮЗР, т. III, стор. 532, 533, 535, 536.

більшість з них лишились невизначенними, і вони, певно, місцевого виробництва⁵⁷.

Носили шаблі на лівому боці, чіпляючи їх за допомогою ремінців до шкіряного або шовкового пояса. Шведський посол Гільдебрант в 1656 р., описуючи козаків, відзначив, що всі вони мають «шаблю, прив'язану до боку простим ременем»⁵⁸.

Значне поширення ручної вогнепальної зброї в українському народно-візвольному війську звело нанівець значення стародавнього лука, але він все ж мав ще деяке застосування, зокрема в козацькій піхоті. Це пояснюється тим, що деякі види ручної вогнепальної зброї того часу ще поступались луку в дальності та влучності стрільби. З лука можна було випустити стрілу на відстань від 200 до 300 кроків. Якщо стріляти з коня, дальність збільшується на 30—40%. Стрілець з лука випускав за хвилину 8—12 стріл. Озброєння і спорядження лучника — лук, стріли, наруч, сагайдак — мало загальну назву — саадак⁵⁹. Всі ці предмети, що входили до складу саадака, іноді розкішно прикрашались. Луки розписували золотом, фарбами, тетиву робили з шовку різних кольорів. Налучі та сагайдаки виготовляли з шкіри або сап'яну, одягали золотом і сріблом. Траплялось, що оздоби були досить коштовні, срібні та золочені смужки, ланцюжки тощо⁶⁰.

Сучасники зазначають, що вже у війську Петра Конашевича-Сагайдачного в 1619 р. серед козаків «мало хто з луком» був. Пізніше у війську луків стало ще менше⁶¹. Наявність луків серед особистої зброї П. Конашевича-Сагайдачного і Б. Хмельницького, про що нагадує нам відоме зображення П. Сагайдачного в книзі Саковича «Вірші» і спогади венеціанського посла Віміни⁶², можна, мабуть, пояснити прихильністю козаків до певних традицій.

Шведський посол Гільдебрант бачив у деяких козаків луки в 1656 р.⁶³ На Запоріжжі користувалися луком ще досить довго і після того, як поширилась вогнепальна зброя. Є відомості, що навіть наприкінці XVII ст. запорожці користувалися луками і дуже влучно з них стріляли.

Крім луків місцевого виробництва, у вжитку були луки, виготовлені в Туреччині і Польщі. З листа дорогобузького капітана Яна Раповецького за 1647 р. видно, що серед зброї, привезеної з Польщі, були луки⁶⁴. Як згадує «отписка» в'яземських воєвод 1648 р., 5 луків, вивезених з Польщі, коштували 10 золотих⁶⁵. Луки зустрічаються серед особистої зброї селян, міщан, козаків, шляхти. У Юзефа Яблонського в 1587 р. козаки забрали в Кодні деякі речі, серед них — «сагайдаків два з луками й стрілами, які коштовали по дві копи грошей»⁶⁶. У 1611 р. на шляхтича Стрибницького напали козаки, очолювані Книшем, серед озброєння яких був лук⁶⁷, а в 1649 р. повсталі луцькі міщани забрали у шляхтича Адама Недобильського «лук турський з Лубен за золотих тридцять і шість»⁶⁸. У шляхтича Войцеха Ростковського повсталі селяни відібрали в 1648 р. «сагайдак зо всім золотих осмнадцят»⁶⁹.

У ході переговорів про возз'єднання України з Росією Б. Хмельницький дарував російським послам луки. В 1649 р. посол Ф. Вешняк

⁵⁷ РІБ, т. VIII, стор. 1075—1083.

⁵⁸ Записки НТШ, т. CIV, стор. 55.

⁵⁹ Русское оружие XI—XIX вв. М., 1953, стор. 95.

⁶⁰ РІБ, т. VIII, стор. 1083.

⁶¹ ЧТЕНИЯ, кн. XXI, стор. 101.

⁶² «Киевская старина», 1900, кн. I, стор. 71.

⁶³ Записки НТШ, с. CLIV, 55.

⁶⁴ Акты ЮЗР, т. III, Приложения, стор. 4.

⁶⁵ Т а м ж е, стор. 5—6.

⁶⁶ Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 20.

⁶⁷ ЧТЕНИЯ, кн. XV, стор. 134—135.

⁶⁸ Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 308.

⁶⁹ Україна перед визвольною війною 1648—1654 pp., стор. 195.

передав царю від імені гетьмана «коня да лук турської»⁷⁰. Богдан Хмельницький подарував російському послу Стрешневу «коня да лук ядринської»⁷¹, а посол Унковський і под'ячий одержали кожний по одному коню і луку з сагайдаком.

Луки носили в чохлі — налучі, стріли зберігали у сагайдаку, що прикривався разом зі стрілами спеціальним чохлом. Сагайдак чіпляли на правому боці до шабельного або спеціального пояса. На тому ж поясі зліва носили лук у налучі.

Крім рушниці, шаблі, лука, у козаків-піхотинців іноді були ще ножі, кинджали, келепи, списи та інша зброя, а також шанцевий інструмент — лопата і мотика, прив'язані до пояса⁷².

Все згадане дає підставу твердити, що озброєння козаків не відставало від рівня озброєння тодішніх найпередовіших армій Європи. Це давало можливість вести бій на належному технічному рівні, досягати значних бойових успіхів і бути зразком для інших військ.

B. A. Сидоренко

КАЗАЦКАЯ ПЕХОТА И ЕЕ ВООРУЖЕНИЕ ВО ВРЕМЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ УКРАИНСКОГО НАРОДА 1648—1654 гг.

Р е з ю м е

В статье рассматривается казацкая пехота как основное формирование народно-освободительного войска Богдана Хмельницкого в 1648—1654 гг., тактика казацкой пехоты, ее военное мастерство, организационное устройство, описан внешний вид. Приводятся сведения обо всех упоминаемых в источниках видах оружия, употреблявшегося казацкой пехотой.

⁷⁰ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 205—206.

⁷¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 381—405.

⁷² I. Кроп'якевич. Вказ. праця, стор. 211.